

RECENZJA

LESZEK STANISŁAW WOJCIECHOWSKI, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ORCID: 0000-0001-6024-0127
wojciechowski@kul.lublin.pl

POLACY NA BLISKIM WSCHODZIE – DAWNE PODRÓŻE, PIELGRZYMKI I PRZEKAZY W UJĘCIU HIERONIMA KACZMARKA

**Rec.: HIERONIM KACZMAREK, *BLISKOWSCHODNIE
PODRÓŻE POLAKÓW. SZKICE*, IKŚiO PAN**

Warszawa 2024, ss. 252. Kolekcja: Paideia. Studia Archeologiczne
i Orientalistyczne, 9. ISBN: 978-83-971459-5-5

Tematyka dotycząca dawnych (do dziewiętnastego wieku) podróży i pielgrzymek Polaków do Ziemi Świętej jak też do Egiptu, i szerzej na Bliski Wschód, oraz ich dłuższego pobytu i działalności na tym obszarze, została ostatnio wydatnie wzbogacona przez publikację naukowe autorstwa Hieronima Kaczmarka, profesora w Instytucie Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych Polskiej Akademii Nauk (IKŚiO PAN). Ze wspomnianą tematyką łączą się i przenikają prowadzone przez Profesora badania nad historią polskich zainteresowań starożytnym Egiptem i polskiej egiptologii. Zaowocowały one m.in. kilkoma pozycjami książkowymi¹.

¹ H. K a c z m a r e k, *Jan Jonston z Szamotuł. U początków polskich zainteresowań starożytnym Egiptem*, Poznań 2002. Zaznaczmy, że oprócz książki poświęconej Jonstonowi (1603-1675), ukazał się rok wcześniej artykuł przedstawiający problematykę starożytnego Egiptu występującą na kartach *Nowych Aten* Benedykta Chmielowskiego (1700-1763); H. K a c z m a r e k, *Benedykta Chmielowskiego widzenie starożytnego Egiptu*, [w:] *Studia archaeologica. Prace dedykowane Profesorowi Januszowi K. Ostrowskiemu w sześćdziestolecie urodzin*, Kraków 2001, s. 165-172; Tenże, *Polskie badania nad starożytnym Egiptem do końca XIX w.*, Szczecin 2016; *Polacy i Egipt na przestrzeni wieków. Zapiski, dzienniki, wspomnienia z podróży*, Warszawa 2018 (Transfer Kultury Arabskiej w Dziękach Polski, 7); T e n ż e, *Miscellanea Aegyptiaca*, Szczecin 2018; T e n ż e, *Przedświt polskiej egiptologii – szkice biograficzne*, Szczecin 2018; T e n ż e, *Manowce polskiej*

Opublikowane w 2024 r. *Bliskowschodnie podróże Polaków*, to kontynuacja perspektywy badawczej przedstawionej we wcześniejszym zbiorze artykułów (2020 r.), w którym zostały omówione m.in. ważniejsze aspekty podróży Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (1549-1616), jak też Józefa Hussarzewskiego (1840-1892), oraz kultu Świętej Rodziny, związanego z jej pobytem w Egipcie (Al.-Matarija niedaleko Kairu)². Ostatnio wydana pozycja, zawierająca, jak autor skromnie zaznaczył *szkice*, była stopniowo prezentowana i dyskutowana – w odniesieniu do jej trzech rozdziałów – na spotkaniach Pracowni Badań nad Recepcją Orientu działającej w ramach Zakładu Starożytnych Kultur Egiptu i Bliskiego Wschodu Instytutu Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych Polskiej Akademii Nauk. Spotkania, którym przewodniczy Profesor Leszek Zinkow, odbywają się od kilku lat, gromadząc grono kilkudziesięciu badaczy z różnych dziedzin.

Książka *Bliskowschodnie podróże Polaków* składa się z angielskojęzycznego streszczenia, wstępu i czterech rozdziałów. Rozdział pierwszy, trzeci oraz czwarty uzupełniają aneksy. Przy końcu książki znajduje się bibliografia. Zostały dołączone także spisy map i ilustracji, jak również indeks osobowy i geograficzny. Ilustracje, należy podkreślić, autor starannie dobrał oraz dokładnie podał ich pochodzenie, co nieczęsto spotyka się w dzisiejszych wydawnictwach. Część z zamieszczonych ilustracji pochodzi z dziewiętnastowiecznych publikacji i nie była dotychczas reprodukowana w polskich opracowaniach tematyki bliskowschodniej. Pierwszy rozdział książki poświęcił autor przeglądowi stanu badań nad polskim podróżnictwem na Bliskim Wschodzie do końca XIX stulecia³. Najpierw zwrócił uwagę na prace, czy to drukowane, czy to zachowane w rękopisie, rejestrujące w odniesieniu

egiptologii i inne szkice, Gniezno 2018 (Acta Humanistica Gnesnensia, 18). Można zauważyć, że szczególnie obfity w publikacje książkowe Profesora był rok 2018.

² H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i inne szkice*, Warszawa 2020 (Paideia. Studia archeologiczne i Orientalistyczne, 2). Rec. L. Wojciechowski, *Z polskich badań nad podróżami i pielgrzymkami w dawnych wiekach*, „Teki Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL”, 4(19) 2022, s. 189-193. Zaznaczmy, że H. Kaczmarek wydał relację Hussarzewskiego ze swej podróży; J. H u s s a r z e w s k i, *Wspomnienia z naszej podróży na Wschodzie 1871-1872*, wyd., wstęp i opracowanie H. K a c z m a r e k, Kraków 2009 (Polskie Podróżopisarstwo i Reportaż XIX i XX Wieku, 2).

³ *Polskie podróżnictwo bliskowschodnie do końca XIX wieku. Stan badań*, [w:] H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 17-36.

do XIX i I połowy XX wieku polskich pielgrzymów i podróżników. Szczególnie cenne są zestawienia, które sporządzili o. Norbert Golichowski (1848-1921) z zakonu Braci Mniejszych (bernardynów) oraz Czesław Horain (1904-1966). Każdy z nich przebywał dłuższy czas w Jerozolimie i prowadził kwerendy w palestyńskich archiwach i bibliotekach⁴. Przedstawiwszy zasadniczy zasób źródłowy dotyczący polskiego pielgrzymowania do Ziemi Świętej, Hieronim Kaczmarek ukazał następnie historię badań nad obecnością Polaków na obszarze Bliskiego Wschodu, zaznaczając, że niejako impulsem, który je zintensyfikował była praca Jana Stanisława Bystronia (1892-1964), opublikowana w 1930 roku⁵. Wśród dzieł podejmujących problematykę polskich podróży i pielgrzymek bliskowschodnich, Hieronim Kaczmarek wymienił zarówno te, które w całości zostały temu poświęcone – zwracając przy tym uwagę na publikacje ukazujące wyprawy z poszczególnych regionów Polski, zwłaszcza ze Śląska. Zasygnalizował także publikacje, które jedynie pobocznie mówią o tej problematyce. W podsumowaniu rozdziału wskazał na możliwości kwerend źródłowych, mogących ewentualnie rozszerzyć zestaw polskich pielgrzymów i podróżników bliskowschodnich. Dotychczas nie w pełni rozpoznano pod tym względem księgi parafialne kościołów istniejących niegdyś – i niekiedy obecnie funkcjonujących – na obszarze dawnego państwa Osmańskiego. Warto także sięgnąć do archiwalnej korespondencji bliskowschodnich przedstawicielstw dyplomatycznych mocarstw zaborczych. Zapewne niejedną niespodziankę dla badacza polskiego podróżnictwa na Bliskim Wschodzie zawierają państwowe i kościelne archiwa w Polsce, na Białorusi, Litwie czy na Ukrainie. Oczywiście w tym przypadku, zaznaczymy, trudno zakładać przejrzenie całego zasobu archiwalnego – należałoby jednak dokonać dobrze uzasadnionych sondaży. Ważne jest także dokładne przejrzanie czasopism wychodzących w XIX stuleciu na obszarze dawnej Rzeczypospolitej. Specyficznym

⁴ Golichowski przebywał w Ziemi Świętej w l. 1888-1894, natomiast Czesław Horain w l. 1941-1966; wraz z innymi polskimi uchodźcami wojennymi trafił do Palestyny, gdzie pozostał do końca życia. Zob. H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 21-24; Cz. H o r a i n, *Na tropie Polaków w Ziemi Świętej. Rejestr pielgrzymów i podróżników polskich do Ziemi Świętej przybyłych w latach 1845-1921; 1931-1947*, wyd., wstęp i opracowanie M. K ł a k u s, Katowice-Tulon 2022; obraz życia i działalności Horaina, tamże, s. 15-69.

⁵ J. S. B y s t r o Ń, *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147-1914*, Kraków 1930.

źródłem, zaznacza Hieronim Kaczmarek, dostarczającym informacji – co prawda wybiórczych, lecz niekiedy istotnych – o polskim podróżnictwie, a zwłaszcza o pielgrzymowaniu do Ziemi Świętej, są materialne pamiątki przywożone przez pątników. Zachowały się one niezrędko w rodzinnych zbiorach, są też pozyskiwane przez archeologów i przez innych badaczy. W aneksie do pierwszego rozdziału autor zamieścił interesujący materiał, ukazujący na przykładzie znaleziska na cmentarzystku w Mutowie (gmina Szamotuły) znaczenie tego rodzaju pamiątek⁶. Dodajmy, że ich skatalogowanie jest przedsięwzięciem dość trudnym, możliwym jedynie w ograniczonym zakresie⁷.

W kolejnym rozdziale autor *Bliskowschodnich podróży Polaków* skupił się na ułożonych w XIX wieku katalogach polskich pielgrzymów jerozolimskich, rozszerzając problematykę zasygnalizowaną w rozdziale pierwszym książki⁸. Najwcześniejsze, niepełne czy szczątkowe zestawienia, opublikowano w l. 1867-1868. Miały one charakter wtórny, gdyż, jak zaznacza Hieronim Kaczmarek, nie zostały oparte na poszukiwaniach archiwalnych, zwłaszcza w archiwum Kustodii Ziemi Świętej, gdzie prowadzono i przechowywano księgi pielgrzymów. Autor wymieniając kolejne katalogi, największą wartość przyznaje tym, które w odniesieniu do XIX wieku sporządzili wyżej wspomniani o. Golichowski i Horain.. Bezpośrednio do archiwaliów palestyńskich sięgnęli także inni badacze, lecz opracowali oni wykazy dla wcześniejszego okresu. Hieronim Kaczmarek porównuje „równoległe” katalogi pielgrzymów zestawione przez Golichowskiego i Horaina. Sygnalizuje uwagi krytyczne bernardyna poczynione w trakcie tworzenia listy, a odnoszące się do drukowanych relacji z pielgrzymek. Golichowski docenił jednak wspomnienia, które ogłosili ks. Ignacy Hołowiński (1807-1855) i Maurycy Mann (1814-1878). Obszerniej autor *Bliskowschodnich*

⁶ Medalion ze Starych Szamotuł, [w:] H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 37-44. Zabytek pochodzi z XV-XVI w., choć niewykluczone, że powstał w późniejszym czasie; tamże, s. 41-44.

⁷ Warto w tym kontekście odnotować wystawę Drogi do Jerozolimy, czynną w okresie od 11 kwietnia do 20 lipca 2025 w Muzeum Narodowym w Warszawie. W komentowanym katalogu wystawy zamieszczono dział Pamięć Jerozolimy. Pamiątki z Jerozolimy; *Drogi do Jerozolimy*, red. M. R o m e y k o - H u r k o, A. S u l i k o w s k a - B e ł c z o w s k a, Warszawa 2025, s. 311-345, zwłaszcza ss. 324-335, obiekty [159]-[167].

⁸ *Polscy pątnicy w Ziemi Świętej w XIX wieku. Kilka uwag nad tekstami Norberta Golichowskiego i Czesława Horaina*, [w:] H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 45-59.

podróży Polaków wskazuje na założenia, jakie przyjęli Golichowski i Horain kwalifikując występujące w źródłach nazwiska pielgrzymów jako nazwiska osób polskiej narodowości – w sytuacji, kiedy nie było adnotacji, że pątnik był Polakiem. „Słowiańsko” brzmiące nazwisko kogoś, kto pochodził z ziem dawnej Rzeczypospolitej nie musiało wskazywać niejako automatycznie na polską narodowość. Poza tym „bycie katolikiem w państwach zaborczych także nie zawsze świadczyło o polskich korzeniach pielgrzyma”⁹. Problemem jest także forma zapisu nazwisk Polaków, występująca w archiwaliach – i odczytywana różnie przez obu badaczy. Rodzi to oczywiście trudności w identyfikacji osoby (czy chodzi o tego samego pielgrzyma, którego nazwisko zostało inaczej odczytane przez o. Golichowskiego, a inaczej przez Horaina, czy też są to dwie różne osoby?). W wykazach podanych przez obu badaczy znajdują się też niekiedy różne datacje pobytu tego samego pątnika w Jerozolimie, niekiedy datacje są skrócone (u Golichowskiego), ograniczone do wskazania roku, w którym została odbyta pielgrzymka, bez określenia dokładnej daty przybycia i wyjazdu. Tak więc, konkluduje autor „zebrane przez obu autorów informacje dla XIX wieku, zwłaszcza drugiej jego połowy, umożliwiają dokonanie ciekawych, mimo licznych problemów z ustaleniem rzeczywistego brzmienia nazwisk, ustaleń historycznych, kulturowych, a przede wszystkim socjologicznych. Pozwalają też na rewizję niektórych dotychczasowych ustaleń dotyczących polskiego ruchu pielgrzymkowego do Ziemi Świętej”¹⁰. Dodajmy, że Hieronim Kaczmarek uwzględnił wyniki prac Golichowskiego i Horaina w opublikowanym wcześniej zestawieniu polskich pielgrzymów i podróżników na Bliskim Wschodzie (do 1914)¹¹.

Trzeci rozdział *Bliskowschodnich podróży Polaków*¹² przybliży najpierw, by tak rzec, tło organizacyjne (logistyczne) wypraw podejmowanych w 2 połowie XIX wieku. Nastąpił wówczas wyraźny wzrost liczby podróży na Bliski Wschód, co było związane, jak zauważa

⁹ Tamże, s. 55; przykłady błędnych kwalifikacji – s. 56.

¹⁰ Tamże, s. 59.

¹¹ H. K a c z m a r e k, *Lista polskich pielgrzymów i podróżników na Bliskim Wschodzie (Palestyna, Syria, Egipt, Turcja, Mezopotamia) (1147-1914)*, [w:] *Podróże i dyplomacja. Bezpośrednie kontakty polsko-arabskie*, red. A. S. N a l b o r c z y k, M. S w i t a t, Warszawa 2023 (Transfer Kultury Arabskiej w Dziejach Polski, 6), s. 429-505.

¹² *Pielgrzymowanie polskich księży do Ziemi Świętej w 1872 roku*, [w:] H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 61-85.

autor, z okresem względnego pokoju na tym obszarze, jak i w Europie, oraz ze zwiększeniem szybkości przemieszczania się dzięki żegludze parowej. Koszty podróży stały się bardziej dostępne dla szerszych grup ludności europejskiej. Rozwinęła się sieć „biur podróży”, a w Ziemi Świętej sieć hoteli oraz placówek pocztowych. Autor omawia w tym kontekście pielgrzymkę czterech polskich księży, którzy uczestniczyli w szesnastoosobowej grupie pątników, składającej się z osób różnej narodowości, a która nawiedziła Ziemię Świętą w 1872 roku. Wyprawę zorganizowało Towarzystwo św. Seweryna mające siedzibę w Wiedniu. Spośród czterech Polaków, dwóch pochodziło z Galicji – Karol Krementowski (1839-1909) i Józef Sebastian Pelczar (1842-1924; późniejszy biskup przemyski), natomiast dwóch wywodziło się z Wielkiego Księstwa Poznańskiego – Kazimierz Doroszewski (1826-1915) i Teofil Kegel (1819-1891). Każda z tych postaci odznaczyła się w dziele zachowania i utrwalania katolicyzmu i polskości w zaborach austriackim i pruskim, co zaznacza autor, kreśląc ich biografie i dodając do nich nieznane albo mało znane dotychczas szczegóły¹³. Ten fragment książki jest ważny z tego względu, gdyż oprócz ks. Jana Sebastiana Pelczara, żadna z wymienionych postaci nie została ujęta w *Polskim słowniku biograficznym*, choć wydaje się, że powinien w nim być zamieszczony choćby biogram ks. Dominika (wcześniej: Kazimierz – czy to ten sam?) Doroszewskiego, dziekana kapituły metropolitalnej w Poznaniu, następnie prepozyta kapituły metropolitalnej w Gnieźnie, autora kilku książek m.in. z objaśnieniami czytań mszalnych oraz przewodnika po katedrze poznańskiej, bliskiego współpracownika arcybiskupa (a także kardynała) Mieczysława Ledóchowskiego (1822-1902). Księża Pelczar, Doroszewski i Kegel pozostawili opisy wspólnie odbytej pielgrzymki jerozolimskiej. Zostały one opublikowane drukiem. Hieronim Kaczmarek charakteryzuje pokrótce poszczególne teksty, wskazując na różnice między nimi i podkreślając, że dzieło Pelczara posiada dużą wartość erudycyjną i informacyjną, przydatną dla przyszłych pątników. Warto dodać, że wspomniane trzy teksty, to interesujący przykład tzw. relacji równoległych. Wymagają one szczegółowszych

¹³ Tamże, s. 71-81.

badan¹⁴. Rozdział drugi i trzeci książki został niejako podsumowany aneksem zawierającym wykaz przekazów polskich podróżników z ich wypraw na Bliski Wschód¹⁵. Alfabetycznie ułożony obejmuje wydania drukowane, zarówno w formie zwartych pozycji jak i artykułów w prasie, oraz teksty zachowane w rękopisach. Badacz rejestruje teksty 240 autorów, które zostały opublikowane do 2023 roku, większość w XIX stuleciu. Jednakże nie wszystkie pozycje można, wbrew intencji autora, zaliczyć do tych, które napisali Polacy. Bardzo dużo wątpliwości budzi wciągnięcie na listę tekstu Jana Polaka (*Poloner*)¹⁶, który wbrew pozorom nie należał do polskiej nacji, lecz pochodził z Niemiec lub Włoch¹⁷. Warto chyba w zestawieniu zasygnalizować istnienie zagadkowego przekazu z początku lat siedemdziesiątych XV wieku, o czym niegdyś informował (1933) Kazimierz Dobrowolski, a także rozważyć zagadnienie rękopisu, na który wskazał Ksawery Liske¹⁸. Do zestawu przekazów z podróży bliskowschodnich warto (i trzeba) włączyć pisma Juliusza Słowackiego. Jego *Podróż do Ziemi Świętej z Neapolu* została doprowadzona co prawda do pobytu w Grecji (ze słynną *Pieśnią VIII. Grób Agamemnona*), lecz dzienniki Słowackiego – istniejące w rozproszeniu – zawierają interesujące zapisy o pobycie poety w 1836 w Egipcie i (drogą przez północny Synaj) w Egipcie w styczniu następnego roku. Zachowały się także rysunki Słowackiego dotyczące nawiedzanych obiektów¹⁹. Warto także sięgnąć do jego listów. Hieronim Kaczmarek zaznacza, że zebrany materiał wymaga uzupełnień, zwłaszcza o przekazy zachowane w archiwach. Zestawiona przez niego lista ma zatem, by tak rzec, charakter dynamiczny (otwarty). Przy kolejnym ujęciu przydatne byłoby określenie przy opisie bibliograficznym także daty odbytej pielgrzymki czy podróży. Przekazy były

¹⁴ O określeniu „relacje równoległe” zob. L. Wojciechowski, *Do świętej Katarzyny na Synaju i w Aleksandrii. Opis pielgrzymki w nurcie piśmiennictwa pątniczego – od Breydenbacha do Wargockiego (1486-1610)*, Lublin 2013, s. 14-15, 22-23.

¹⁵ *Polscy pielgrzymi i podróżnicy na Bliskim Wschodzie*, [w:] H. Kaczmarek, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 86-114.

¹⁶ H. Kaczmarek, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 97.

¹⁷ Zob. L. Wojciechowski, *Do świętej Katarzyny*, s. 76 i przypis 42 tamże, s. 76-77.

¹⁸ Zob. tamże, s. 77 i przypisy 43, 44.

¹⁹ Zob. M. Kalinowska, *Juliusza Słowackiego Podróż do Ziemi Świętej z Neapolu. Glosy*, Gdańsk 2011; J. Słowacki, *Dziennik niektórych dni mego życia. Antologia zapisów diariuszowych*, oprac. M. Troszyński, Warszawa 2019, s. 111-161.

drukowane już po wyprawie, niekiedy kilkanaście albo kilkadziesiąt lat później. Zatem podanie daty podróży i daty edycji jest konieczne przy analizie dynamiki podróżnictwa i dynamiki wydawniczej.

Czwarty, najobszerniejszy rozdział książki stanowi swego rodzaju rozwinięcie informacji mieszczących się w poprzednich rozdziałach. Ukazuje treści dotyczące Egiptu obecne w przekazach polskich podróżników – księży²⁰. Autor, jak czytamy, dokonał analizy szesnastu (w rzeczywistości siedemnastu – zob. niżej) tekstów drukowanych i rękopiśmiennych. Ośmiu duchownych było zakonnikami (z zakonów: reformatów, bernardynów, zmartwychwstańców, paulinów, jezuitów), ośmiu (a właściwie dziewięciu) księżmi diecezjalnymi. Badacz wskazuje na zróżnicowanie wykształcenia tych duchownych. Większość ukończyła szkoły wyższe. Przemierzając Egipt pielgrzymi ci zdążyli do Ziemi Świętej, stąd też kraj ten był dla nich etapem, a nie celem wyprawy. Dlatego nie wszystkie monumenty (miejsca?) i wydarzenia wzbudzały ich ciekawość. Wśród ok. 700 wzmianek dotyczących Egiptu, jakie napotkał autor *Bliskowschodnich podróży Polaków* w relacjach pozostawionych przez duchownych, można wyodrębnić kilka grup tematycznych. Tak więc pielgrzymi zwracali uwagę na Kanał Sueski, zabytki Aleksandrii i niektóre miejsca gromadzące jej mieszkańców (ogród publiczny, targ niewolników). Zainteresowanie wzbudzał także Kair ze swoimi budowlami (zwłaszcza cytadela), jak również piramidy w Gizie. Niektórzy pielgrzymi udawali się także do innych miejscowości (Heliopolis, Damietta, Tanta, Tell-el-Kebir). Księża szukali możliwości odprawienia mszy św. w którymś z nielicznych kościołów w Aleksandrii i Kairze, dlatego też ten aspekt ich podróży znalazł szersze odzwierciedlenie w relacjach. Pielgrzymi zwracali uwagę także na meczety i zachowania religijne muzułmanów. Ważnym obszarem ich obserwacji były miejsca kojarzone z wydarzeniami biblijnymi (m.in. Matarreja – tradycja pobytu Świętej Rodziny). Byli także zainteresowani wierzeniami i obyczajami miejscowej ludności, zazwyczaj oceniając je negatywnie czy pogardliwie. Nieliczni z pątników spisali swe wrażenia z obserwacji sposobów nauczania i gospodarowania mieszkańców (wylęgarnia kurcząt). Formułowali także uwagi o miejscowej faunie. Opisywali trudności, niebezpieczeństwa i niewygody podróży

²⁰ *Egipt, jego przeszłość i teraźniejszość w oczach polskich duchownych pątników XIX wieku*, [w:] H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 115-192.

przez Egipt. Badacz konkluduje: „Wydaje się, że pomimo negatywnego stosunku do odwiedzanej krainy i jej mieszkańców turyści [a więc księża – pielgrzymi – L.W.] poszukiwali też pozytywnych stron tego, z czym nie mieli do czynienia w swojej ojczyźnie, a w ich oczach można by wykorzystać u siebie. Bardzo interesujące są także opisywane we wspomnieniach podejmowane wysiłki ‘oswajania’ obcego świata, próby przybliżenia czytelnikowi w kraju nieznanych owoców, roślinności czy też miejsc”²¹. Biogramy księży, których przekazy zostały wykorzystane w rozdziale czwartym zawiera aneks²².

Książka *Bliskowschodnie podróże Polaków. Szkice* jest ważną pozycją w dorobku polskich badań nad dziewiętnastowiecznym podróżnictwem, zwłaszcza nad pątnictwem jerozolimskim. Ukazuje szerszą perspektywę tych badań postulując na bazie zebranego i poddanego analizie materiału źródłowego, podjęcie kolejnych zagadnień. Istotne jest także zwrócenie uwagi na specyfikę relacji opracowanych przez pielgrzymujących duchownych. Profesor Hieronim Kaczmarek przygotowuje następne opracowania tematyki podróżnictwa bliskowschodniego Polaków. Pozostaje mieć nadzieję, że zostaną one niebawem opublikowane drukiem.

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania

- Bystron J. S., *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147-1914*, Kraków 1930.
Drogi do Jerozolimy, red. M. Romeyko-Hurko, A. Sulikowska-Belczowska, Warszawa 2025.
 Horain Cz., *Na tropie Polaków w Ziemi Świętej. Rejestr pielgrzymów i podróżników polskich do Ziemi Świętej przybyłych w latach 1845-1921; 1931-1947*, wyd., wstęp i opracowanie M. Kłakus, Katowice-Tulon 2022

²¹ Tamże, s. 192.

²² *Biogramy duchownych pielgrzymów, których wspomnienia z Egiptu zostały wykorzystane w rozdziale IV*, [w:] H. K a c z m a r e k, *Bliskowschodnie podróże Polaków*, s. 193-197. Dodatkowo znajduje się tam biogram Adolfa Kassynowicza. Ksiądz odbył pielgrzymkę w 1898, a jej opis wydano drukiem w 1904 roku. Hieronim Kaczmarek nie wymienił tej relacji w zestawie źródeł do rozdziału czwartego (s. 116-117), choć ją wykorzystał w tym rozdziale (s. 121).

- Hussarzewski J., *Wspomnienia z naszej podróży na Wschodzie 1871-1872*, wyd., wstęp i opracowanie H. Kaczmarek, Kraków 2009 (Polskie Podróżopisarstwo i Reportaż XIX i XX Wieku, 2).
- Kaczmarek H., *Benedykta Chmielowskiego widzenie starożytnego Egiptu*, [w:] *Studia archaeologica. Prace dedykowane Profesorowi Januszowi K. Ostrowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin*, Kraków 2001, s. 165-172.
- Kaczmarek H., *Bliskowschodnie podróże Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i inne szkice*, Warszawa 2020 (Paideia. Studia archeologiczne i Orientalistyczne, 2).
- Kaczmarek H., *Jan Jonston z Szamotuł. U początków polskich zainteresowań starożytnym Egiptem*, Poznań 2002.
- Kaczmarek H., *Lista polskich pielgrzymów i podróżników na Bliskim Wschodzie (Palestyna, Syria, Egipt, Turcja, Mezopotamia) (1147-1914)*, [w:] *Podróże i dyplomacja. Bezpośrednie kontakty polsko-arabskie*, red. A. S. Nalborczyk, M. Switat, Warszawa 2023 (Transfer Kultury Arabskiej w Dziejach Polski, 6), s. 429-505.
- Kaczmarek H., *Manowce polskiej egiptologii i inne szkice*, Gniezno 2018 (Acta Humanistica Gnesnensia, 18).
- Kaczmarek H., *Miscellanea Aegyptiaca*, Szczecin 2018.
- Kaczmarek H., *Przedświt polskiej egiptologii – szkice biograficzne*, Szczecin 2018.
- Kaczmarek H., *Polskie badania nad starożytnym Egiptem do końca XIX w.*, Szczecin 2016; *Polacy i Egipt na przestrzeni wieków. Zapisy, dzienniki, wspomnienia z podróży*, Warszawa 2018 (Transfer Kultury Arabskiej w Dziejach Polski, 7).
- Kalinowska M., *Juliusza Słowackiego Podróż do Ziemi Świętej z Neapolu. Głosy*, Gdańsk 2011.
- Słowacki J., *Dziennik niektórych dni mego życia. Antologia zapisów dziennikarskich*, oprac. M. Troszyński, Warszawa 2019.
- Wojciechowski L. [Rec.], *Z polskich badań nad podróżami i pielgrzymkami w dawnych wiekach*, „Teki Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL”, 4(19) 2022, s. 189-193.
- Wojciechowski L., *Do świętej Katarzyny na Synaju i w Aleksandrii. Opis pielgrzymki w nurcie piśmiennictwa pątniczego – od Breydenbacha do War-gockiego (1486-1610)*, Lublin 2013.

LESZEK STANISŁAW WOJCIECHOWSKI – prof. dr hab., Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Historii, Katedra Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej. Zajmuje się historią średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Jego zainteresowania badawcze obejmują: historię społeczno-religijną, historię mentalności, średniowieczny nurt encyklopedyczny, świat symboliki zwierząt.